

NA OBRZEŻU SPOŁECZNOŚCI Z OBRZEŻY ŚWIATA EGEJSKIEGO,
CZYLI AKTY WYZWOLEŃ NIEWOLNIKÓW NA KRECIE
W EPOKACH HELLENISTYCZNEJ I RZYMSKIEJ

ADAM PAŁUCHOWSKI

ABSTRACT: (On the Fringes of Communities Living on the Fringes of the Aegean World, or Acts of Manumission in Crete during Hellenistic and Roman Times): This paper will deal, mainly, with two manumission inscriptions found in the 1950s during excavations of the *Asklepieion* at Lissos and recently published by Martha W. Baldwin Bowsky. Their paleographically supported dating, broadly fixed by the *editor princeps* at the second century AD, may be refined to the reign of Hadrian thanks to comparison with regional, west-Cretan epigraphic evidence. At first glance, they seem to reflect no more than certain features of Cretan slavery specifically related to a new socio-economic framework in Imperial times, when the island was entirely integrated into an enormous pacified commercial area in the Roman Empire. But if we attempt to consider them in connection with minor epigraphic testimony uncovered towards the end of the 19th century in Anopolis (*ICret* II.2 1), a small city located some thirty kilometres eastward from Lissos, a completely different insight becomes possible. The latter, paleographically dated to the first century BC, is quite a puzzling epitaph: although its onomastics, including patronymic filiation, is purely Greek, it simultaneously reveals Roman lexical and conceptual influence by use of the Latin word *patronus*, transliterated into the Greek πάτρον. Such a common term belonging to the Roman social register would betray a client-patron relationship, largely corresponding to the *paramone* relationship established in the Greek world between a freedman/freedwoman and his/her former master/mistress in the wake of manumission, and as a kind of useful prolongation of his/her previous servile status. If so, one should probably approach the epitaph against the background of the disruption of Cretan slavery patterns at the end of the second century BC, when communal slavery (i.e. serfdom) definitively disappears all over the island, due to a profound and relatively rapid modification of its socio-economic conditions. Seen in this light, both the epitaph from Anopolis and the two manumission inscriptions from Lissos would demonstrate a local adaptation to disturbances which occurred just before the island fell under the power of the Romans.

KEYWORDS: Crete, Cretan slavery, *Asklepieion* at Lissos, sacred manumission, *paramone*

SŁOWA KLUCZOWE: Kreta, niewolnictwo kretańskie, *Asklepieion* w Lissos, wyzwolenie niewolnika przez poświęcenie bóstwu, *paramone*

Co prawda obecność niewolników typu towarowego (ang. *chattel slavery*) i, w konsekwencji, wyzwoleńców jest znakomicie poświadczona w materiale epigraficznym z kretańskiej Gortyny począwszy od V, a może nawet od końca VI wieku p.n.e., wszelako na pierwsze zachowane akty wyzwoleń oraz na pierwsze zachowane prawa owe wyzwolenia regulujące trzeba poczekać przynajmniej do drugiej połowy IV wieku p.n.e., jeśli nie do III wieku p.n.e., również w Gortynie. Przytłaczająca dominacja Gortyny w materiale inskrypcyjnym nie dziwi ze względu na szczególne przemiany społeczno-polityczne, w mniejszym stopniu gospodarcze, obserwowalne od końca epoki archaicznej w jednej z pierwszoplanowych *poleis* wyspy¹. W sumie taki trend nie odbiega w najmniejszym stopniu od trendu, który da się wykazać dla innych obszarów świata helleńskiego, ma się rozumieć, z pewnymi naturalnymi przesunięciami chronologicznymi – tu czy tam, w tę czy w tamtą stronę. Pewna doza zaskoczenia jest

---

¹ Pałuchowski 2018.

natomiast zupełnie gdzie indziej. Zaskoczenia zarówno topograficznego, jak i, poniekąd, chronologicznego. Otóż, dopiero co opublikowany akt wyzwolenia przez konsekrację bóstwu², wraz z banalną klauzulą *paramone*, w dodatku zaledwie jeden jedyny taki akt wyzwolenia, datuje się paleograficznie najwcześniej na panowanie Hadriana, czyli na okres, gdy u Hellenów podobna praktyka wyzwoleńcza kwitnie już od ponad pięciu stuleci. Co więcej, inskrypcja pochodzi nie z dobrze znanego i bardzo odwiedzanego *Asklepieionu* w kontrolowanej przez Gortynę Lebenie (ryc. 3 i 5 poniżej), lecz ze stosunkowo mniej uczęszczanego sanktuarium wzniesionego w Lissos, na wybrzeżu południowo-zachodnim, trudno dostępnym i niegościnnym dla nawigacji morskiej³ (ryc. 3 i 4 poniżej). W świetle powyższego świadectwa epigraficznego, całkowicie nowego znaczenia wydaje się nabierać inskrypcja z leciwego zbioru Guarducci⁴, datowana, też paleograficznie, mniej więcej na I wiek p.n.e., a odnaleziona tym razem w Anopolis, z jakieś zaledwie trzydzieści kilometrów na wschód od Lissos.

Zostanie zatem podjęta próba odpowiedzi na pytanie, czy niejednokrotnie pocieszna fiksjacja konceptualna na opozycji centrum/peryferie⁵ ma – jak byśmy pewnie byli skłonni oczekiwać – jakąkolwiek wartość heurystyczną w interesującym nas przypadku badawczym, tak w makroskali helleńskiej, jak w mikroskali kreteńskiej. Bardziej socjopsychoterapeutyczne niż rzeczowe przeciwstawienie centrum/peryferie byłoby w takim razie niczym innym jak kolejną odsłoną charakterystycznej dla wielu kultur konwencji w opisie i porządkowaniu otaczającej nas rzeczywistości poprzez serie antynomicznych par, takich jak ciepło/zimno, góra/dół, na prawo/na lewo, wysoko/nisko, szybko/powoli, młody/stary, męski/żeński itp. I jak to z konwencjami bywa, ich niezaprzeczalna użyteczność na płaszczyźnie społecznej zazwyczaj nie na wiele się zda na płaszczyźnie epistemologiczno-ontologicznej.

² *Świadectwo epigraficzne nr 1a+1b* poniżej.

³ O kreteńskich *Asklepieionach*, czytaj w Bultrighini 1993 (wciąż najobszerniejsza synteza); Chaniotis 2000; Sporn 2002, *passim* (Lissos na s. 307); Melfi 2007; Anzalone 2012; Baldwin Bowsky 2016, 128–132 i 143–152 Appendix 1 (katalog inskrypcji z poszczególnych sanktuariów); Baldwin Bowsky 2021, 19–24. Wprawdzie dla Bultrighiniego Lissos gościła zdecydowanie drugi co do rangi *Asklepieion* wyspy po Lebenie (Lebena, nr 14, na stronach 81–99, zaś Lissos, nr 18, na stronach 102–113), jednakże w świeższej dacie monografiach na temat kultu Asklepiosa ogólnie w świecie helleńskim Lissos albo nie figuruje wcale – np. o ile Steger 2016 Lebenę wspomina na stronach 70 i 92, o tyle Lissos zupełnie ignoruje – albo tylko epizodycznie – np. van der Ploeg 2018 jakkolwiek uwagę poświęca Lissos wyłącznie na marginesie Lebeny, na stronie 220, wspomnianej poza tym na stronach 50 i 52. Kreteńskie *Asklepieiony*, z zachodu na wschód (por. ryc. 3 poniżej): Lissos, Aptara/Aptera?, Fajstos (Phaistos)?, Lasaia, Pyloros, Lebena, Gortyna, Rhaukos, Apollonia?, Knossos, Priansos, Arkades?, Chersonasos, Eronos, Lato, Olus, Hierapytna?, Itanos (zob. Bultrighini 1993, 51 ryc. 1; Baldwin Bowsky 2021, 24 ryc. 3).

⁴ *Świadectwo epigraficzne nr 2* poniżej.

⁵ Fauvelle 2019 i 2020. O rządzącej się własnymi, wyjątkowymi prawami dynamice insularnej w ramach teorii sieci oraz o peryferyjności jako ideologicznej podbudowie dominacji kolonialnej i neokolonialnej, nieodmiennie formułowanej z perspektywy zewnętrznej, mało kiedy wewnętrznej, czyt. w Dierksmeier 2021, Ratter 2021 oraz w pozostałych artykułach zebranych w tomie Dierksmeier *et alii* 2021.

Kontekst geograficzny

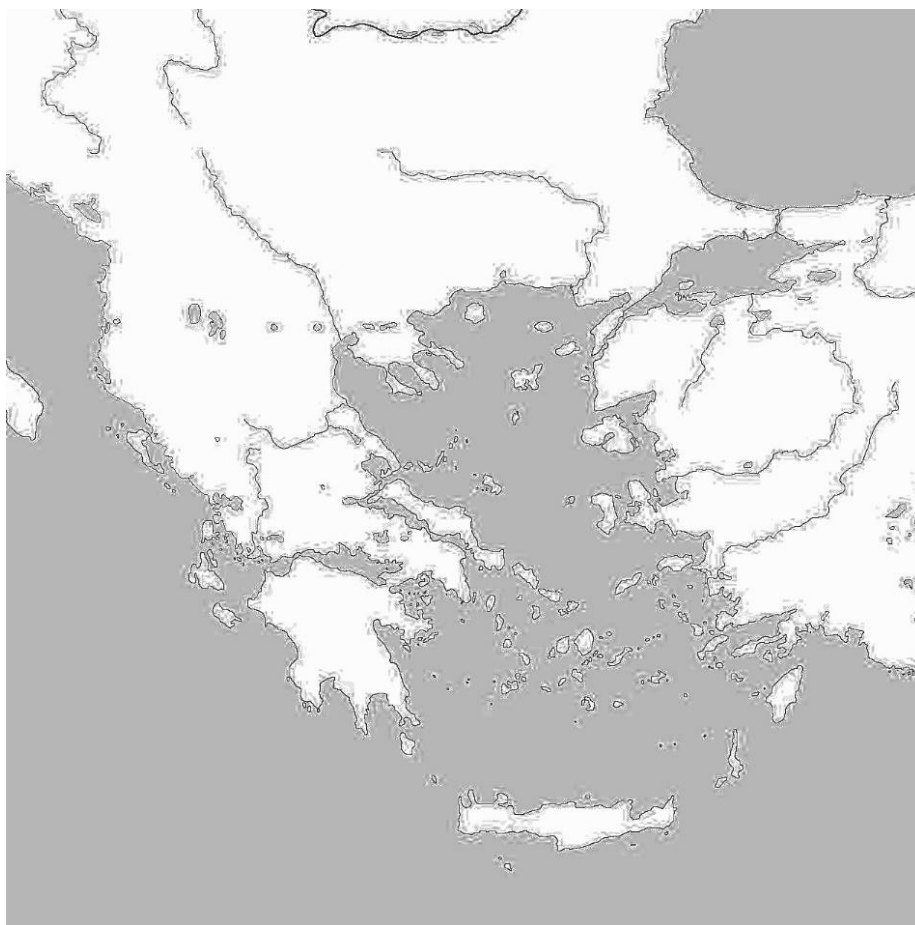
Ujmując rzecz z antynomicznej perspektywy centrum/peryferie, przypomnijmy, że w strefie egejskiej Kreta zajmowałyby pozycję centralną li tylko w okresie młodszych pałaców minojskich, innymi słowy pomiędzy XVII a połową XV wieku p.n.e., gdy jej specyficzna nieindoeuropejska cywilizacja promieniowała na wyspy i na wybrzeża Azji Mniejszej, być może z militarną hegemonią w tle, bo tak niektórzy chcą interpretować legendarną thalassokrację króla Minosa. Natomiast od zainstalowania się na Krecie Mykeńczyków-Achajów, właśnie w połowie XV stulecia p.n.e., wyspa już niemal na zawsze osiadłaby na peryferiach istotnych wydarzeń politycznych i procesów kulturowych strefy egejskiej⁶. Rozumie się samo przez się, taka „relegacja” wiązałaby się z zupełnie naturalnym przesunięciem punktu ciężkości najpierw do mykeńskiej Grecji kontynentalnej, później i w równym stopniu na wybrzeże małoazjatyckie. Zauważmy, że o ile Achajowie wzniesli wiele swoich potężnych twierdz w Grecji kontynentalnej, nade wszystko na Peloponezie, i, rzadziej, na Cykladach, śladów choćby i jednej ich twierdzy próżno szukać na Krecie, gdzie podczas ich – chyba – inwazji w połowie XV wieku p.n.e. legły w gruzach wszystkie młodsze pałace minojskie, z wyjątkiem najświetniejszego i najokazalszego w Knossos, któremu mimo wszystko przypadł w udziale taki sam los kilkadziesiąt lat później (ok. 1375 roku p.n.e.). Co prawda w epoce archaicznej, otwierającej czasy historyczne Hellenów, Kreta nie tylko wiodłaby prym w adaptacji pisma alfabetycznego zachodniosemickiego obok innych wyróżniających się na tym polu ośrodków, z eubejskimi Chalkis i Eretrią na czele, ale także rozwijałaby własną bardzo oryginalną i niezwykle żywotną kulturę intelektualną i artystyczną, jednak później, ogólnie rzecz biorąc, na naprawdę poważną scenę dziejów już nigdy nie wróci⁷.

Na pierwszy rzut oka, mielibyśmy nieodparte wrażenie, że peryferyjność kulturowo-społeczno-polityczna Kreteńczyków wzięłaby się po prostu z położenia ich wielkiej wyspy na południowych obrzeżach helleńskiego świata egejskiego, jak sugerowałaby poniżej zamieszczona mapa (ryc. 1). A i sama wielkość wyspy, z wynikającą z niej mnogością *poleis*

⁶ Nie tu miejsce ustosunkować się do współcześnie toczonych dyskusji na temat przyczyn upadku młodszych pałaców w połowie XV wieku p.n.e. – inwazja (raczej mykeńska), konflikty wewnętrzne, a może jakaś katastrofa naturalna? Tabliczki pokryte mykeńskim pismem linearnym B, odkryte w znacznych ilościach nie tylko w Knossos, ale i w Kydonii (dzisiejsza Chania na północno-zachodnim krańcu wyspy, z absolutnie pewną lokalizacją jednego z pałaców, niestety z beznadziejnym brakiem jego jakichkolwiek śladów archeologicznych), podsuwają nam klarowną odpowiedź, nawet gdyby Mykeńczycy mieli wylądować na wyspie dopiero w postkolonialnym okresie, co, wzięwszy pod uwagę spory odstęp czasowy między zagładą pałacu w Knossos (później) a wszystkich pozostałych znanych pałaców (wcześniej), wydaje się bardzo mało prawdopodobne i byłoby już na wskroś nieprawdopodobne w przypadku z grubsza synchronicznej zagłady pałaców w Knossos i w Kydonii.

⁷ Chaniotis 2004, 48–78; Erickson 2010, 1–22, 235–345; Kritzas 2010, w szczególności 14–17; Wallace 2010, 358–375; Cross 2011, w szczególności 1–27, 45–63, 99–125; Genevros 2012, 694–695; Chaniotis 2013; Brisart 2014; Perlman 2014; Seelentag 2014; Seelentag 2015, 11–128; Gagarin, Perlman 2016, 22–36; Pałuchowski 2019.

i innych ośrodków typu miejskiego (ryc. 3), poskutkowałyby czymś, co już dawno temu G. Daux określił mianem „mikrokosmosu”. Mimo to sprawy zupełnie inaczej się mają, gdy tylko Kretę umieści się w szerszym kontekście geograficznym basenu Morza Śródziemnego (ryc. 2) – wtedy nagle Kreta staje się piątą co do wielkości wyspą po Sycylii, Sardynii, Cyprze i Korsyce, przy czym dwóm ostatnim ustępuje prawie niezauważalnie, leży poza tym na przecięciu witalnych szlaków handlowych wschód-zachód i południe-północ⁸, wreszcie sama strefa egejska, w całości, jakby z konkurencją bliższą i dalszą znaczeniem musiała się podzielić.

Ryc. 1: Mapa konturowa strefy egejskiej (ryc. 1 i 2 poniżej wykonane przez autora).

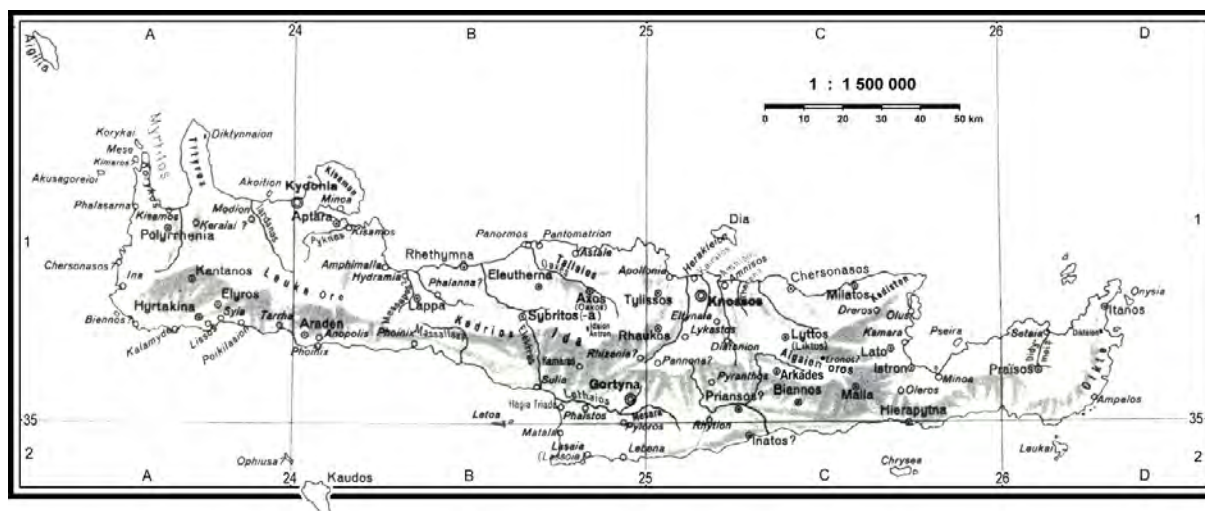
---

⁸ Coutsinas 2016.

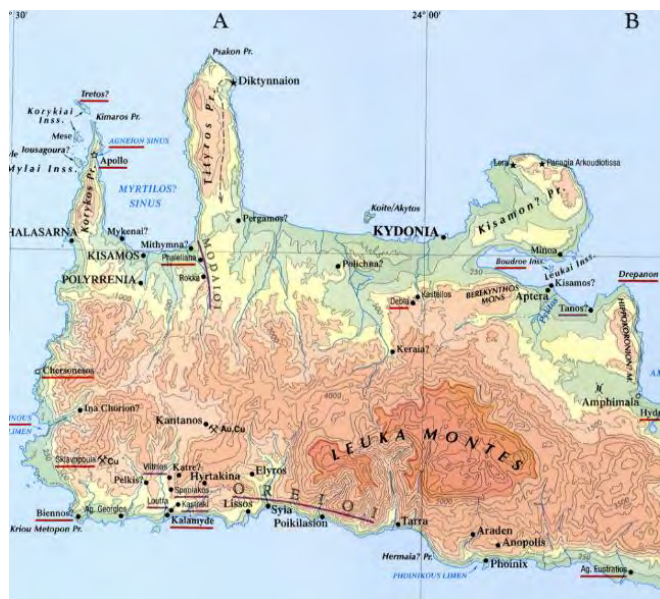

Ryc. 2: Mapa konturowa basenu Morza Śródziemnego.

Wypada przyrzeć się również topografii Krety antycznej, zarówno w ujęciu całościowym (ryc. 3), jak i regionalnym, w odniesieniu do Lissos i Anopolis oraz Gortyny i należącej do jej terytorium państwowego (*chora*) Lebeny (ryc. 4 i 5).

Ryc. 3: Kreta antyczna: Anopolis B1 S-W, Aptara/Aptera B1 N-W, Gortyna B1 S-E, Kisamos A1 N-W, Lebena B2 S-E, Lissos A1 S, Rhethymna/Rhithymna B1 N (Bengtson, Milošević 1954, 19).

Ryc. 4: Południowo-zachodnie wybrzeże Krety (Bennet, Reger 2000 [detal]).

Ryc. 5: Środkowo-południowe wybrzeże Krety (Bennet, Reger 2000 [detal]).

I jeszcze inny, niemniej ważny w rozważaniach o centrum/peryferiach aspekt geograficzny, czyli rzeźba terenu Krety. Jak łatwo zauważyć na reprodukowanej poniżej mapie (ryc. 6), na wyspie wyodrębni się cztery główne masywy górskie, idąc od zachodu na wschód (w nawiasie nazwy nowożytnie): Leuka Ore (Lefka Ori), masyw Idy (Oros Idi lub Oros Psilorititis), Aigaion Oros (Dikti lub Lassithiotika) i masyw Dikte (Lassithi–Dikte). Następnie, pomiędzy masywami wyróżni się, znowu od zachodu ku wschodowi (w nawiasie nazwy nowożytnie): między Leuka Ore a Idą przesmyk Rhethymny/Rhithymny (Rethimno), między Idą a Aigaion Oros basen Herakleionu (Iraklio) na północy i równiny Mesary na południu (na osi Gortyna–Fajstos), między Aigaion Oros a Dikte przesmyk Hierapytny (Ierapetra). Rozległe równiny nadmorskie, z głębokimi zatokami dogodnymi dla portów obsługujących żeglugę egejską i, szerzej, śródziemnomorską, znajdzie się niemal wyłącznie na wybrzeżu północnym,

wybrzeże południowe, w całej swej rozciągłości, jest, z dwoma wyjątkami, ich pozbawione, jak skądinąd podają powszechnie starożytne *periplusy*⁹: na północy mamy zatem równiny (siedem) Kydonii i Rhethymny/Rhithymny, Herakleionu i Chersonasos–Malii, Olus i Lato pros Kamara oraz Setaji; na południu równiny (dwie) Mesary i Hierapytny.

Ryc. 6: [Rzeźba terenu Krety](#) (strona internetowa Free3D).

Najłatwiej rozpoznawalną ilustracją świetnej lokalizacji dla portu, naturalnie osłoniętego od sztormów, jest bez cienia wątpliwości szeroka nadbrzeżna równina Iraklionu, z idealnie głęboką zatoką, na środkowopółnocnym wybrzeżu Krety, jak można ją podziwiać z punktu widokowego pod szczytem Strumbulas, na zewnątrz zakola starej transkretańskiej drogi nr 90, nad przebiegającą równolegle w dole nową drogą ekspresową E75 (ryc. 7).

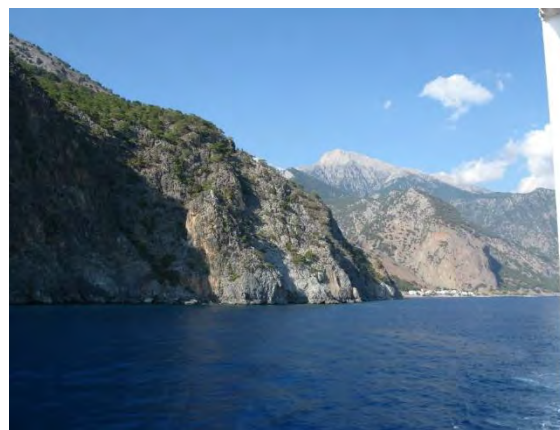
Ryc. 7: Widok panoramiczny na nadbrzeżną równinę Iraklionu od zachodu, od strony szczytu Strumbulas (zdjęcia tu i poniżej, ryc. 7–11, wykonane przez autora).

⁹ Coutsinas 2016.

Z kolei niedostępność południowego wybrzeża, przede wszystkim w jego zachodnim przebiegu, u podnóża masywu Lefka Ori, czasami wynurzającego się wręcz bezpośrednio z morza, z kiepskimi, jeśli w ogóle, przystaniami na wąskim skrawku płaskiego terenu bez prawdziwej zatoki, unaocznia cztery poniżej zamieszczone zdjęcia (ryc. 8–11).

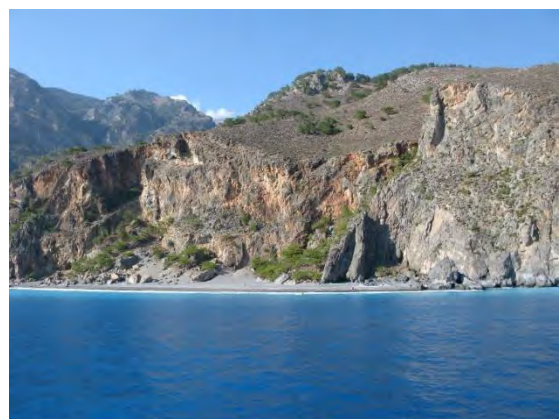
Ryc. 8: Wybrzeże S-W w okolicach Aja Rumeli, starożytnej Tarrhy.

Ryc. 10: Aja Rumeli (starożytna Tarrha) z Pachnes w tle, najwyższym szczytem masywu Lefka Ori (2452 m n.p.m.), drugim najwyższym szczytem Krety po Psiloritis w masywie Idy (2456 m n.p.m.).

Ryc. 9: Aja Rumeli (starożytna Tarrha), wylot doliny Samaria.

Ryc. 11: Wybrzeże S-W w okolicach Lissos.

Po niezbędnym prodrumie geograficznym czas na szczegółową analizę pierwszego i jak na razie jedyne kretańskiego aktu wyzwolenia poprzez konsekrację bóstwu wraz z klauzulą *paramone*, pochodzącego z *Asklepieionu* w Lissos, na południowo-zachodnim krańcu wyspy.

Asklepieion w Lissos i jego epigraficzny rarytas

Asklepieion w Lissos (ryc. 12–14) znajduje się wprawdzie na niewielkiej wysokości n.p.m., ale dotrzeć do niego dzisiaj nie jest najwygodniej ani od strony lądu, ani od strony morza. Jeśli wybierze się drogę morską, trzeba albo niewielką łodzią wylądować na wąziuteńkiej plaży w głębi zatoczki Ajos Kyrkos w bezpośrednim sąsiedztwie i potem piąć się w górę po zboczu o dość łagodnym nachyleniu, albo skorzystać z dostępnego dla większych jednostek pływających portu w Syji (dzisiejsza Suja), oddalonego jakieś dwa kilometry na wschód w linii prostej, skierować się pieszo na zachód i po pokonaniu jakichś trzech kilometrów osiągnąć stanowisko archeologiczne starożytnej Lissos. Droga lądowa wymaga zawsze pokonania mniej lub bardziej uciążliwego, górzystego terenu na wysokości, w zależności od wybranej trasy, od ponad stu do ponad 600 m n.p.m. Jak widać, w grę wchodzi raczej droga morska. Wszelako w starożytności, w trudnych do określenia epokach, Lissos dysponowała najprawdopodobniej skromną przystanią w zatoczce, z falochronem chroniącym brzeg przed erozją, oraz połączeniem drogowym z sąsiednią Hyrtakiną, z którą związała się przyczem w IV/III stuleciu p.n.e. (być może wtedy urządzono i połączenie drogowe)¹⁰.

Polis Lissos usadowiła się w rozszerzającej się od lądu ku morzu dolinie o orientacji S-E – N-W, zamkniętej urwiskami skalnymi od wschodu i zachodu, najpierw wyższymi, potem stopniowo obniżającymi się ku morzu, aż do prawie całkowitego zaniku¹¹. Pozostałości budowli starożytnych – najstarszych datowanych na koniec V lub początek IV wieku p.n.e. – i późniejszych, postrzymskich, odnajdziemy tak na dnie, jak na zboczach doliny u podnóża urwisk skalnych.

Bóstwem poliadycznym Lissos była na pewno Diktyнна, chociaż jej epigraficznie poświadczanego sanktuarium wciąż nie udaje się zlokalizować. Natomiast ruiny *Asklepieionu* znajdują się na północnym, górnym krańcu doliny, w miejscu zejścia się wschodniego i zachodniego urwiska, od wschodu. Głównym zabudowaniem kompleksu była oczywiście świątynia, hellenistyczna, w stylu doryckim, o niewielkich rozmiarach 9,90 × 6 m, z pseudoizodomicznymi murami wykonanymi z ciosanych bloków wapiennych, z wejściem w południowo-wschodnim boku, ponad dwoma stopniami o łącznej wysokości 0,5 m. Większą część posadzki stanowi elegancka mozaika z I stulecia n.e. o długości 6,5 m, przy czym wydobyty spod niej materiał archeologiczny jest starszy, datowany na przełom IV i III wieku p.n.e.,

¹⁰ Perlman 2004, 1175 (nr 973).

¹¹ [Google Maps: Lissos, Crete](#). Zgodnie ze świadectwem źródeł numizmatycznych i epigraficznych (1) od IV do II wieku p.n.e. i (2) później, już pod panowaniem rzymskim, w I wieku n.e., Lissos cieszyła się statusem *polis*, zob., odpowiednio dla (1) i (2), Perlman 2004, 1174–1175 (nr 973) oraz *ICret* II.27 1.

i przynależy prawdopodobnie do pierwotnego poziomu zabudowy. W północno-zachodnim boku, na wprost wejścia, usytuowano podium, na którym, pośrodku, zapewne ustawiono posąg Asklepiosa. Pomiędzy owym środkiem podium a murem zachodnim zachowała się kamienna ława z otworem przeznaczonym na libacje albo dla świętego węża boga. Jak wskazują fragmenty posągów odnalezione we wnętrzu świątyni, sanktuarium poświęcono, jak i gdzie indziej, boskiej parze Asklepiosa i Hygiei. Odkryto również głowę pochodzącą z posągu cesarza Tyberiusza, razem z dedykacją dla niego, które ewidentnie należy powiązać z podobnie datowaną mozaiką, a wszystko z jakąś przebudową świątyni, a może i całego sanktuarium, właśnie za panowania następcy Augusta. Przed świątynią, na południowym wschodzie, urządzono plac, a na zachód od niej mamy ruiny *stoi*, skąd schody (szer. 1,5, wys. 0,40 m) prowadzą w dół do świętego źródła, z którego wypływa woda o właściwościach terapeutycznych. Kompleks świątynny otacza *peribolos*. Chronologia ostatnich inskrypcji – II/III wiek n.e. – pokrywałaby się dobrze z poważnymi zniszczeniami wywołanymi dużym trzęsieniem ziemi, jakie nawiedziło afrykańską Cyrenajkę i Kretę w 262 roku n.e. Wtedy zaprzestano by praktyk kultowych w sanktuarium, a chrześcijanie wyryliby mnóstwo krzyży na uszkodzonych wcześniej ścianach i przeróżnych większych i mniejszych elementach architektoniczno-dekoracyjnych jeszcze przed ostatecznym zniszczeniem kompleksu w czasie kolejnego kataklizmu, czyli potężnego trzęsienia ziemi w 365 roku n.e.¹²

Na południowy zachód od sanktuarium trafimy na rzymskie pozostałości niewielkiego teatru, którego *cavea* ma wewnętrzną średnicę zaledwie 15 m. Segmenty wycięte w skałę na wschodnich zboczach doliny odnoszą się być może do jakiejś antycznej dzielnicy rezydencjonalnej. Dzisiaj znamy lokalizację cmentarza tylko z epoki rzymskiej, na zachodnich z kolei zboczach doliny, z grobami o kolebkowych sklepieniach.

Jest rzeczą jasną, że konfiguracja terenu wykluczyła w Lissos zastosowanie jakiegokolwiek uporządkowanego planu przestrzennego, pomimo ewidentnych narodzin miasta w epoce powszechnego stosowania ortogonalnej siatki hippodamejskiej. Od końca IV przez całe III stulecie p.n.e. Lissos, w przymierzu z sąsiednią Hyrtakiną, należała do konfederacji οὐ Ὀρειοί i przez jakiś czas była nawet jej, w pewnym sensie, „stolicą” albo, co najmniej, centrum religijnym¹³.

¹² Baldwin Bowsky 2021, 34.

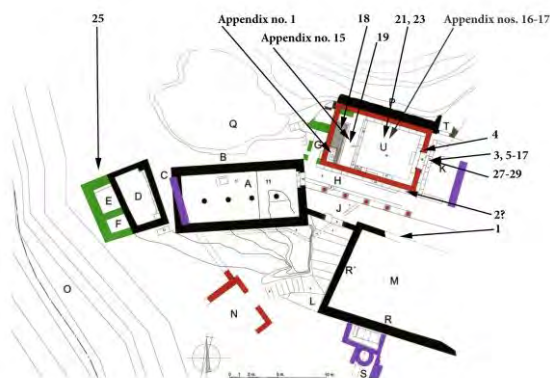
¹³ Sanders 1982, 84–85 razem z 171–172 (nr 19/18); Bultrighini 1993, 102–103 (nr 18); Perlman 2004, 1175 (nr 973). Studium najświeższej daty na temat *Oreioi* jest Sekunda 2000.

Ryc. 12: Ruiny świątyni Asklepiosa i Hygiei w *Asklepieionie* w Lissos, widok naziemny od S-E (Baldwin Bowsky 2021, okładka).

Ryc. 13: Ruiny *Asklepieionu* w Lissos, widok z powietrza od S-W, świątynia Asklepiosa i Hygiei w prawym górnym rogu (Myers, Myers, Cadogan 1992, 170 ryc. 22.3 [detal]).

Ryc. 14: Plan *Asklepieionu* w Lissos, świątynia Asklepiosa i Hygiei oznaczona „U”, pozostałości budynków towarzyszących w sąsiedztwie (Baldwin Bowsky 2021, 31 ryc. 6).

Urbanistyczno-architektoniczny spacer po Lissos doprowadził nas wreszcie do niezaprzeczalnego rarytasu epigraficznego na Krecie, czyli do aktu wyzwolenia przez konsekrację bóstwu, wraz z banalną klauzulą *paramone* (*świadcstwo epigraficzne nr 1a*), uzupełnionego jeszcze przez akt uwolnienia, przynajmniej kilka lat później, od zobowiązań wynikających z wcześniej ustanowionej *paramone* (*świadcstwo epigraficzne nr 1b*)¹⁴.

¹⁴ Bardzo fragmentaryczny stan zachowania stel nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy w przypadku inskrypcji Baldwin Bowsky 2021, 86–91 nr 23 i 24 + ilustracje 13a–e i 14a–b mamy istotnie do czynienia z dwoma kolejnymi aktami wyzwolenia, przez autorkę paleograficznie datowanymi na II/III stulecie n.e.

Świadectwo epigraficzne nr 1a: Roztrzaskana stela marmurowa, z której przetrwało kilka, z grubszą, ciągłych fragmentów, zwieńczona ozdobnym frontonem z szyszką sosnową na szczycie, z tarzą na sztorc pośrodku oraz z niewielkimi akroteriami po bokach; wys. maks. (zachowana) 99,5 cm, szer. 48 cm (w ocalałej, górnej partii, bezpośrednio pod frontonem), głęb. 2,3–2,8 cm. Tylne strony nie wykończona, ze śladami zaprawy murarskiej na jednym z fragmentów po lewej. Dookoła profilowane obramowanie. Wys. liter 2,5–3,2 cm. Obecnie w Muzeum Archeologicznym w Chanii (nr inw. E112 i E148A+B). Transkrypcja wykonana przez M. Baldwin Bowsky.

Datowanie (paleograficzne): II wiek n.e. (*editio princeps*).

Publikacja (*editio princeps*): Baldwin Bowsky 2021, 80–83 nr 21 + ilustracja 11d (precyzyjna lokalizacja znaleziska w obrębie

Asklepieionu wskazana na ryc. 14 powyżej).

Tekst: Θεῶ Ἀσκληπιῶ Δη|μοσθένης Σώσου | ἐχαρίσατο
[·³⁻⁴]ΝΕΙ|ΚΗΝ τὴν Σ[·⁵⁻⁶ τοῦ] | καὶ Συμφο[·⁷ τὴν] | ἰδίαν
δοῦλ[ην ἴνα] | παραστήσα[ι παι]|δία πέντε τε [κ'εῖη] |
ἐλευθέρᾳ, ἀπ[ελευ]|θήρα τοῦ θεο[ῦ ποι]|οῦσα ὅσα δεῖ
πρ[ὸς] | θρησκείαν τοῦ θε[οῦ].

Aparat krytyczny: **I. 3/4:** [·³⁻⁴]ΝΕΙ|ΚΗΝ *ed. princ.*; nawet cztery litery w luce w przypadku ligatury albo, raczej, jednej z liter pośrodku *ductus*, jak w l. 4 poniżej Pałuchowski; **I. 4:** τὴν Σ[·⁵⁻⁶·⁵⁻⁶] *ed. princ.*; w τοῦ omikron bardzo małe, pośrodku *ductus* (ΤΥ), jak w ΣΩΣΥ w l. 2 *in fine* Pałuchowski; **I. 5:** καὶ Συμφο[·⁴⁻⁵·⁴⁻⁵] *ed. princ.*; **I. 7:** παραστήσα[·⁷·⁷ παι] *ed. princ.*; **I. 8:** πέντε τ[·⁸·⁸] *ed. princ.*

Tłumaczenie: Bogu Asklepiosowi De|mosthenes syn Sososa | uprzemie podarował [·³]nei|kę córkę S[·⁴ alias] | Sympho[rosia,] | własną niewolnicę, żeby | oddał[(mu) dzie]ci pięcioro [i (żeby) była] | wolna, wyzwol[eni]cą bog[(a, ro)]biącą, ile trzeba przy | kulcie boga.

Świadectwo epigraficzne nr 1b: Lewa połowa górnej części marmurowej steli, zwieńczona pozostałością rytego ozdobnego frontonu oraz, tuż poniżej, wyodrębnionego górnego pola inskrypcyjnego z wyśrodkowanym napisem Ἀγαθῆ Τύχη. Lewy bok wraz z ozdobnym frontonem nietknięty, wyjąwszy odłamany lewy górny róg; wys. maks. 18,3 cm, szer. maks. 30 cm, głęb. 1,8 cm. Tylne strony na wpół wykończona, ze śladami zaprawy murarskiej. Zachowane ryte obramowanie pola inskrypcji u góry i po lewej. Wys. liter 1,2–1,5 cm (l. 1), 1,9–2,3 cm (l. 2–3), 0,9–1,2 cm (l. 4–6). Obecnie w Muzeum Archeologicznym w Chanii (nr inw. E108). Transkrypcja wykonana przez M. Baldwin Bowsky.

Datowanie (paleograficzne): jak wyżej, przez porównanie ze *świadcstwem epigraficznym nr 1a*.

Publikacja (*editio princeps*): Baldwin Bowsky 2021, 83–86 nr 22 + ilustracja 12.

Tekst: Ἀγαθῆ Τ[ύχη.] | παρὰ Δημοσθένους
[Σώσου ...^{ca} 10... ἡ] | πρὸ ταύτης στήλη
ΔΕΔ[...^{ca} 16...] | ΣΑΚΛΗΝ θεῶ Ἀσκληπιῶ
δούλην Δ[...^{ca} 24...] | ΤΛΑΣ ὅπως ποιήσασα
τέκνα πέντε [...^{ca} 24...] | ἄλλο ἀνάγκην
ἔχουσα ὑπακού[ειν ...^{ca} 21... | ...¹²...] καὶ τὰ
ἐξ αὐτῆ[ς τέκνα ...^{ca} 18...].

Tłumaczenie: Niech się szczęści! | Od
Demosthenesa [syna Sososa *luka*] | stela za
tę samą ΔΕΔ[*luka*] | ΣΑΚΛΗΝ bogu Askle-
piosowi niewolnicę (*acc.*) Δ[*luka*] | ΤΛΑΣ
gdy poczęła pięcioro dzieci [*luka*] | inne,
musząc słuch[ac *luka* | *luka*] oraz z niej
dzieci *luka*].

Żeńskich imion złożonych z drugim członem -νίκη/-νείκη i jednocześnie z pierwszym członem trzy- lub czteroliterowym (dwuliterowym według *editor princeps*), dopasowanym do wielkości luki pośrodku linii 3 w *nrze 1a*, absolutnie nie brakuje: wyzwolenica „uprzejmie podarowana”¹⁵ Asklepiosowi przez Demosthenesa nazywałyby się zatem Ἀμφινείκη, Ἀξιονείκη, Βερενείκη, Ἐλπινείκη, Ἐπινείκη, Ἐχενείκη, Κλεονείκη, Πασινείκη, Πυθονείκη itp., żeby poprzestać na pierwszym tomie *LGPN*, obejmującym, najbardziej dla nas wskazany, materiał onomastyczny z wysp egejskich. Filiacja patronimiczna na jej zwykłym w antroponimii helleńskiej miejscu, czyli bezpośrednio po imieniu wyzwolenicy (l. 4–5), w żadnym wypadku nie dziwi, ponieważ przywrócenie, jeśli tylko znanej, tożsamości genealogicznej wyzwalanym niewolnikom jawi się jako nieszczególnie odosobnione¹⁶, a i dobrze potwierdzone na Krecie¹⁷, chociaż użycie patronimu nawet w odniesieniu do niewolnika też się na kamieniu w świecie helleńskim zdarza¹⁸. Ponadto, *supernomen* lub inaczej *agnomen* w pełnej nomenklaturze ojca (l. 4–5) świetnie dopasowuje się do sytuacji, jako że zdradza ono zazwyczaj niskie pochodzenie społecznej osoby¹⁹, jak-

¹⁵ Odnośnie do χαρίζεσθαι (*nr 1a*, początek l. 3) w znaczeniu „uprzejmie podarować”, zob. Zelnick-Abramovitz 2005, 86.

¹⁶ Zelnick-Abramovitz 2005, 259–260.

¹⁷ Zob. *ICret* IV 235,2 + s. 435 *ad nom.* Σῶσις (paleografia datowana na pierwszą połowę II wieku p.n.e.). Sposób, w jaki tekst inskrypcji jest sformułowany i jego porównanie z innymi gortyńskimi aktami wyzwolenia stanowczo nie pozwalają uznać Sosisa za *prostatesa* (protektora, opiekuna) bądź eks-właściciela wyzwolenicy (eks-właściciel, Rhanios syn Damaresa, wymieniony w l. 5–6), por. Zelnick-Abramovitz 2005, 248–262.

¹⁸ Pałuchowski 2020, 162–167 (nr 11). Por. McLean 2002, 103.

¹⁹ Pałuchowski 2008, 60–62. W literaturze fachowej terminem *supernomen* (*agnomen*) określa się przezwisko, które figuruje w następujących formułach onomastycznych: „imię + ó/ή καὶ + przezwisko” lub, rzadziej, „imię +

kolwiek *editor princeps*, Martha Baldwin Bowsky, widzi tu dwóch poprzednich, więc koniecznie przed Demosthenesem, właścicieli wyzwolenicy²⁰.

Konsekracja wyzwolenca lub wyzwolenicy bóstwu, praktyka dobrze udokumentowana wśród Greków począwszy od V wieku p.n.e. po III wiek n.e., ale znana powszechnie i w pierwszej kolejności z sanktuarium delfickiego, gdzie dla trzystuletniego okresu (II w. p.n.e.–I w. n.e.) dysponujemy dzisiaj grubo ponad 1200 aktami wyzwolenia, w zamian za nierzadko i dosłownie wymagane posługi dla boga/bogini, zatem niejako w przedłużeniu stanu zależności, miałyby bodaj – obok innych celów i podobnie jak jeszcze fikcyjna sprzedaż i wyzwolenie testamentowe w identycznym otoczeniu sakralnym – zagwarantować nieodwracalność przyznania dawnemu niewolnikowi lub dawnej niewolnicy wolności czy raczej pół-wolności, między innymi poprzez donioślejsze upublicznienie czynności rodzącej skutki prawne w miejscu świętym i tłumnie odwiedzanym, co w przypadku jej naruszenia niejednokrotnie skutkowałoby poważnym ryzykiem oskarżenia o jedno z najcięższych przestępstw przeciwko porządkowi boskiemu i ludzkiemu, jakim była ἀσέβεια, czyli „bezbożność”²¹. O ile w konsekracji obarczonej pewnymi świadczeniami należy się doszukiwać – jak się już rzekło – formy prolongaty kondycji zależnej wyzwolenca/wyzwolenicy wobec bóstwa, o tyle klauzulę παραμονή nakazującą urodzić dla eks-właściciela aż pięcioro dzieci skłonni byłibyśmy interpretować jako taką samą formę prolongaty kondycji zależnej, tym razem jednak względem owego eks-właściciela, który tym sposobem z nawiązką zrekompensowałby sobie utratę jednej niewolnicy. I taki proceder był ze wszech miar pospolity²², formalnie, w postaci

---

„ὁ ἐπικαλούμενος/ἡ ἐπικαλουμένη + przezwisko” lub, jeszcze rzadziej, „imię + ὁ ἐπικληθεὶς albo λεγόμενος/ἡ ἐπικληθεῖσα albo λεγομένη + przezwisko”. Zastosowanie rodzajników ὁ/ἡ odpowiednio uzgodnionych co do przypadku gramatycznego po imionach odmienionych nie jest w grece fakultatywne, lecz obligatoryjne – por. Robert, Robert 1954, 211–212 przyp. 8 oraz, w szerszym i specyficznie kretańskim kontekście, Pałuchowski 2005a, 239–240 przyp. 216.

²⁰ Baldwin Bowsky 2021, 82: „Both Σ[...⁵⁻⁶...] and Συμφο[...⁴⁻⁵...] appear to be the Greek personal names of the slave’s former owners”. Naturalnie, własność niewolnika/niewolnicy dzieliło się między dwie i więcej osób jak każdą inną własność, w pierwszym rzędzie wewnątrz rodziny (οἶκος), por. Zelnick-Abramovitz 2005, 125–126, 137–141.

²¹ Zelnick-Abramovitz 2005, 65, 67–68, 86–99, 233. Mulliez 1992, 31–37, zwłaszcza 31–32: “Les actes d’affranchissement delphiques représenteront un *corpus* de 1200 à 1250 numéros. Ces textes sont répartis, de manière inégale, sur près de trois siècles: c’est en 201/200 av.n.è., en effet, que l’on commença à graver sur les murs du sanctuaire d’Apollon une copie des affranchissements d’esclaves et cette pratique se poursuivit jusqu’à la fin du 1er siècle de notre ère [...]. Sont représentées à Delphes trois formes d’affranchissement: l’affranchissement par consécration, dont relèvent quelques textes où les propriétaires d’esclaves sont majoritairement des étrangers; l’affranchissement testamentaire qui ne compte que quelques exemples [...]; la vente fictive, enfin, procédure par laquelle un propriétaire vend un ou plusieurs esclaves de manière fictive au dieu Apollon [...]. [C]ette dernière catégorie [...] regroupe l’essentiel de la documentation, *i.e.* environ 99,5% des textes [...]”. Vial 1995, 241, odwołując się do Mulliez 1994, daje tymczasem “1333 actes d’affranchissement par vente au dieu Apollon, répartis sur trois siècles à partir de l’an 201/200 [*scil.* avant notre ère]”.

²² Darmezine 1999, 211–219; Zelnick-Abramovitz 2005, 244: „Manumission inscriptions that include *paramone* clauses and other conditions reflect the ambiguous status of manumitted slaves. The freed persons remained with their manumitters, served them as slaves, and were liable to corporal punishment and to revocation of their

precyzyjnego terminu παραμονή, poświadczony od III wieku p.n.e., ale obowiązki mieszczące się w tym pojęciu nakładano na wyzwoleńców i wyzwolenice już wcześniej, na przykład w klasycznych Atenach²³. Nie mniej pospolicie jest w przypadku uwolnienia (ἀπόλυσις) od *paramone*, po spełnieniu jej warunków i, często, uiszczeniu dodatkowej opłaty²⁴, jak w *nrze Ib*, gdzie z wielkim trudem odczytywane albo, bardziej adekwatnie się wyrażając, restytuowane na kamieniu słowo ἄλλο na początku linii 6 ewidentnie poświadczałoby urodzenie przez wyzwolenicę jeszcze jednego, szóstego zatem dziecka²⁵ (nie wiemy, ze względu na bardzo kiepski stan zachowania steli, czy jakaś dodatkowa opłata w ogóle wchodziła w grę). Poza tym, kobieta wyzwolona przez Demosthenesa, idąc dalej za dwiema ostatnimi liniami *nru Ib*, nawet po uwolnieniu od zobowiązań wynikających z jej indywidualnej *paramone*, wciąż byłaby zmuszona do świadczenia jakichś posług na rzecz sanktuarium Asklepiosa albo/i rodziny swojego byłego pana, zresztą też w zgodzie z ogólnie panującym zwyczajem²⁶.

Editor princeps, Martha Baldwin Bowsky, datuje obie inskrypcje lissyjskie (*nr Ia i Ib*) na II wiek n.e. Co prawda litery o dobrze zaokrąglonym kształcie, jakby upodabniającym *ductus* do kursywy – zwłaszcza lunarne epsilon i sigma obok alfy z prostą, nie załamaną w dół poprzeczką, pośrodku litery – w gruncie rzeczy odpowiadają klasyfikacji paleografii kreteńskiej właśnie dla tego wieku, sporządzonej przez Angelosa Chaniotisa²⁷, jednak z trudem w przypadku delty i omegi. Dla tych dwóch ostatnich liter – i nie tylko – regionalnej i bliższej analogii paleograficznej nie dopatrzymy się w inskrypcjach z wieku następnego i późniejszych: z Aptary/Aptery czy z Kisamos i z Rhethymny/Rhithymny, na wybrzeżu północno-

---

manumission should they fail to do as ordered. On the other hand, they were given their freedom, protected against re-enslavement by the manumittors heirs or any other person, and had the right to go wherever and do whatever they wished. Whatever we choose to call them – half-free, half-slave, both free and slave – it is obvious that slaves with deferred manumission were in a state of servile dependence on their manumittors” (s. 229–230 na temat urodzenia bądź wychowania dzieci); Sosin 2015, 325: „In roughly a third of known cases [*scil.* manumissions at Delphi], the former slave was subject to *paramone*. This obliged her to ‘remain’ in service to her manumittor, in semi-slavery, free to go and yet required to remain in a state of conditional or partial freedom. Service was usually to conclude upon the former master’s death, at which point the freedperson left this state of semi-slavery and became properly free” (s. 373–376 jak wyżej dla Zelnick-Abramovitz 2005). Dla Macedonii i Frygii w epoce rzymskiej, zob. Riel 2001.

²³ Kamen 2013, 37–38: „*Paramonē* seems to have been invented as a technical term in the third century BCE, referring to any legal obligation to ‘remain’ with someone, whether under surety, in contracts for services, or in contracts of loan” (s. 37); „[...] there is no evidence that this noun [*scil.* *paramonē*] was in use as a technical term prior to the third century BCE. In fact, this lack of attestation leads Gernet to suggest that *paramonē* was not a legal obligation before this time (1955, 172n4). However, even if *paramonē* as a formal term did not exist, *paramonē*-like obligations certainly did” (s. 38 przyp. 28).

²⁴ Zelnick-Abramovitz 2005, 234–239.

²⁵ Zdaniem Pierre’a Chantraine’a, gdy idzie o użycie w grece dwóch różnych słów nazywających dziecko, czyli παῖς i τέκνον, pierwsze odnosi się zwykle do filiacji przez ojca, drugie do filiacji przez matkę, zob. *DELG*, III, s.v. παῖς (s. 848 kol. b) oraz Wrenhaven 2012, 154–155 przyp. 43. Rozróżnienia na próżno szukać u Roberta Beekesa (zob. *EDG*, II, s.v. παῖς i τέκνον), co nie zaskakuje, jeśli wziąć pod uwagę niebotycznie mniejszą rozległość nowego słownika etymologicznego.

²⁶ Darmezin 1999, 219–222; Zelnick-Abramovitz 2005, 232–233.

²⁷ Chaniotis 1992, 293.

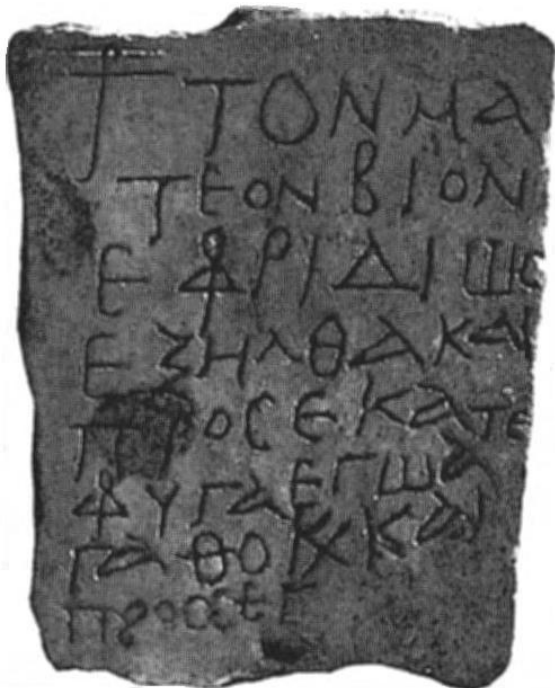
zachodnim²⁸ (ryc. 15–20). Jakość pisma oczywiście nawet nie przybliży się tu do elegancji liter wyrytych na stelach z Lissos, na pierwszym miejscu w *nrze Ia*, niemniej bez większego wysiłku spostrzeżemy, że podczas gdy delta jakby czasami upodabniała się do tej w aktach wyzwolenia, znowu na pierwszym miejscu w *nrze Ia*, obie lateralne hasty w omedze są zawsze zbyt proste, za mało zaokrąglone w stosunku do litery w lissyjskim *nrze Ia*: 1/ delta widoczna na ryc. 15, na końcu l. 2, w słowie ἐνθάδε; na ryc. 16, pod koniec l. 3, w słowie ἐφριδίως; na ryc. 17, na końcu l. 4, w słowie ἐνθάδε; na ryc. 19, pod koniec l. 4, w słowie ὑποδιάκων; na ryc. 20, w l. 4, w słowie δικέων; 2/ omega widoczna na ryc. 15, pośrodku l. 4, w słowie σωφροσύνη; na ryc. 16, na końcu l. 3, w słowie ἐφριδίως; na ryc. 17, pod koniec l. 1, w słowie ἀληθῶς; na ryc. 19, na końcu l. 4, w słowie ὑποδιάκων (ligatura z ny); na ryc. 20, w l. 4, w słowie δικέων. Jedyną omegę w miarę pokrewną tej z Lissos, z *nru Ia*, z solidnie wybrzuszonymi hastami lateralnymi, dążącymi prawie do formy okręgu, znajdziemy na ryc. 18, w l. 2, w imieniu [ʼA]ντιωχία i ponownie w l. 4–5, dwa razy w nazwie miesiąca ὠ[κτ]ωβρίου (*gen. sing.*). Z tym że kłopot mamy wtedy nie tylko z wyrażeniem kanciastym i nieudolnym kształtem innych liter, ale i z ich poszczególnymi rodzajami, a zatem: z odmienną deltą, jak w ostatniej linii, w nazwie piętnastoletniego cyklu kalendarza pontyfikalnego Ἰνδικτιῶνος w *gen. sing.* (z łac. *indictio Romana* lub *pontificalis*); wszędzie z alfą z załamaną ku dołowi poprzeczką pośrodku litery, charakterystyczną raczej dla starszych niż młodszych inskrypcji kretańskich, jak zobaczy się w przywołanej już klasyfikacji Chaniotisa; wreszcie z my, którego środkowy brzusek schodzi zaledwie do połowy wysokości litery, a nie do linii jej podstawy, jak choćby dwukrotnie w l. 4 w słowach [μ]νήμην (*acc. sing.*) i μῆ(νί) (*dat. sing.*, eta wewnątrz my).

²⁸ *ICret* II.3 44 (Aptara/Aptera, ok. III wieku n.e.), *ICret* II.8 2 i 8 (Kisamos, ok. V wieku n.e.) oraz *ICret* II.24 2, 6 i 13 (Rhethymna/Rhithymna, dwie pierwsze IV lub V wiek n.e., trzecia ok. IV wieku n.e.) – wszystkie oprócz pierwszej są chrześcijańskie. Co do lokalizacji geograficznej, zob. ryc. 3 powyżej, sektor B1.

Ryc. 15: *ICret II.3 44* (odcisk).

Ryc. 16: *ICret II.8 2*.

Ryc. 17: *ICret II.8 8*.

Ryc. 18: *ICret II.24 2* (odcisk).

Ryc. 19: *ICret II.24 6* (odcisk).

Ryc. 20: *ICret II.24 13* (odcisk).

Na niewiele się zda zestawić lissyjskie akty wyzwolenia *nr 1a* i *1b* z innymi inskrypcjami z katalogu epigraficznego Baldwin Bowsky 2021 (s. 37–98, nr 1–30), ponieważ przytłaczająca większość z nich – zresztą z bardzo zepsutym przez erozję pismem – pochodzi z epoki hellenistycznej, z wieków od III do I p.n.e. (dokładnie 22 numery z 30, przy czym wśród ośmiu pozostałych jednego, nru 29, nie da się datować).

Najmniejszego wsparcia paleograficznego nie przyniosą również dwie inne inskrypcje na bardzo uszkodzonych stelach, w których ich *editor princeps*, jak już wcześniej wspomniano, domniemywa jeszcze dwóch późniejszych (II/III wiek n.e.) aktów wyzwolenia: Baldwin Bowsky 2021, 86–91 nr 23 i 24 + ilustracje 13a–e i 14a–b (ryc. 21–22). W obu *ductus* wydatnie odbiega od *numerów 1a* i *1b*. O ile bowiem my pośrodku l. 2 nru 23 jest kanciaste (ryc. 21), o tyle w l. 7 nru 24 (ryc. 22), w sekwencji εἰ δὲ μή γε κτλ., co prawda bardzo zbieżne z *nrem 1a*, ale już, wciąż w tym samym 24 numerze, omega wygląda jak w późnych (III–V wiek n.e.), powyżej reprodukowanych, inskrypcjach z Aptery, Kisamos i Rhethymny (ryc. 15–17 i 19–20), natomiast skrajnie kanciasta sigma w l. 7–8, w sekwencji ὁ ἐπιχειρήσας δώσει εἰς κτλ., w świadectwach epigraficznych na zachodnim krańcu wyspy występuje dość obficie od I do III albo i IV wieku n.e.: na ryc. 23 w l. 2 τίς με τὸν κτλ., w l. 5 [---]ς δύστανος ἄναυδος itd.; na ryc. 24 w l. 1–2 Ἄρησίφως Τειμ|ασιθέω i w l. 4 μνημόσυνον; na ryc. 25 w l. 2–3 ὁ μακάριος Σα|βατίων κτλ.

Ryc. 21: Baldwin Bowsky 2021, 129 il. 13e (nr 23).

Ryc. 22: Baldwin Bowsky 2021, 130 il. 14a (nr 24).

Ryc. 23: *ICret II.16 26A* (ok. I wieku n.e.).

Ryc. 24: *ICret II.13 10* (ok. II wieku n.e.).

Ryc. 25: *ICret II.24 12* (ok. IV wieku n.e.; rysunek).

Mimo wszystko, próba precyzyjniejszego datowania paleografii aktów wyzwolenia z *Asklepieionu* w Lissos (*nr 1a i 1b*) na szczęście nie pozostanie bezowocna, jako że w dostępnym kretańskim materiale epigraficznym wskaże się trzy dedykacje z właściwie identycznym pismem, z zachodniej (Kydonia, ryc. 26) i środkowej części wyspy (Lytos, ryc. 27–28), z których dwie (lyttyjskie), zawierające tytułaturę cesarza Hadriana, datuje się precyzyjnie z dokładnością do dwóch lat²⁹. Stąd wynika paleograficzne datowanie lissyjskich aktów wyzwolenia według okresu panowania Hadriana: mniej więcej między 117 a 138 rokiem n.e.

Ryc. 26: *ICret II.10 5*.

²⁹ *ICret II.10 5* (Kydonia): [--- Σε|βαστ]ῶ ἀρχιερ[εῖ με|γίσ]τῳ δημ[αρχικῆς ἐ]ξουσία[ς τὸ --- | αὐ]τοκρ[άτορι ---]; Chaniotis, Rethemiotakis 1992, 28–29 nr 1 + ilustracja 4 (*SEG XL 777*, Lyttos): Αὐτοκράτορα Καί[σαρα, θεοῦ Τραῖα|νοῦ Παρθικοῦ υἱὸν, | θεοῦ Νερούα υἱὸν, Τραϊανὸν Ἀδριανὸν Σεβαστὸν, ἀρχιερῆ μέγιστον, δημ[αρχικῆς ἐ]ξουσί[ας τὸ θ', ὕ]πατον | Λυττίων ἢ πόλις | διὰ πρωτοκόσμου | Ἀπολλωνίδη Κλευ|μενίδου; Chaniotis, Rethemiotakis 1992, 30 nr 4 + ilustracja 5 u góry, błędnie podpisana „Nr. 5 (S. 30ff.)” zamiast „Nr. 4 (S. 30)” (*SEG XL 777*, Lyttos): Σαβεῖναν Αὐτο|κράτορος Τραῖα|νοῦ Ἀδριανοῦ Σε|βαστοῦ Καίσαρος | γυ- ναῖκα Λυττίων | ἢ πόλις διὰ πρωτο|κόσμου Ἀπολλω|νίδου Κλευμενίδου. Gdy idzie o precyzyjne datowanie obu dedykacji z Lyttos, pierwszej dla samego cesarza, drugiej dla jego małżonki Sabiny, czyli pomiędzy wrześniem 124 a wrześniem 125 n.e. albo pomiędzy wrześniem 125 a wrześniem 126 n.e., zob. Pałuchowski 2005b, 21–26, potem 83 i 90 nr 14. Co do lokalizacji geograficznej Kydonii i Lyttos, zob. ryc. 3 powyżej, sektory, odpowiednio, A1/B1 oraz C1 pośrodku.

Ryc. 27: Chaniotis, Rethemiotakis 1992, 28–29 nr 1.

Ryc. 28: Chaniotis, Rethemiotakis 1992, 30 nr 4.

Poniekąd spontanicznie, po pierwszej, pobieżnej lekturze obu aktów wyzwolenia *nr 1a* i *1b*, chcielibyśmy przypisać ich nie najwcześniejszą chronologię – przypadającą na okres, gdy wyzwalanie przez konsekrację bóstwu, wraz z klauzulą *paramone*, praktykuje się w świecie helleńskim już od dawna – „peryferyjności” Krety oraz, a może przede wszystkim, opisanemu w szczegółach powyżej, utrudnionemu dostępowi do *Asklepieionu* tak od morza, jak od lądu. Tyle tylko, że sprawę zobaczy się w zgoła odmiennym świetle, jeśli, zanim sformułujemy ostateczne wnioski, przywołamy uprzednio jakoś nie nadzwyczajnie przy-

ciągające uwagę historyków zakamarkowe, aczkolwiek dawno już odkryte świadectwo epigraficzne z Anopolis (nr 2 poniżej), miasta położonego u tego samego południowego podnóża masywu Leuka Ore, ledwo ponad 20 km w linii prostej na wschód od Lissos, posuwając się wzdłuż wybrzeża (ryc. 3 powyżej).

Świadectwo epigraficzne nr 2: Marmurowa stela nagrobna, odnaleziona w jednym z domów prywatnych w osadzie Γύρος (starożytna Anopolis, wybrzeże S-W), skąd przeniesiono ją do Muzeum Archeologicznego w Chanii; wys. 71, szer. 40 cm. Zwieńczona wydatnym frontonem, z tarczą na sztorc pośrodku oraz ze sporymi akroteriami po bokach. Ozdobiona również płaskorzeźbą przedstawiającą dwóch dorosłych mężczyzn oraz dwóch chłopców. Pismo staranne, wys. liter 1,5 cm (l. 1) i 1 cm (l. 2–7). Linie 3–7 wryte na prawym marginesie, równie szerokim jak lewy. Kopia wykonana przez G. De Sanctisa.

Datowanie (paleograficzne): ca I wiek p.n.e.

Publikacja: *ICret* II.2 1.

Tekst: Εὐκλῆς Καλλιπ[[π]]όλεος, Καλλιπολις Εὐκλέου. Ὀνήσιμος τοὺς πάτρωνας μνήμης |
χάριν. | χάριε[[τε]].

Tłumaczenie: Eukles syn Kallipolisa, Kallipolis syn Eu|klesa. Onesimos (*scil.* wznioł, żeby od-
dać hołd) patronom, k|u | pamięci. | Żeg|naj[[cie]].

Czysto helleńska onomastyka, łącznie z filiacją patronimiczną w równie czystej helleńskiej postaci, bez najmniejszego śladu obywatelstwa rzymskiego autochtonów na początku intensywniejszej obecności Rzymian na wyspie, jakiś czas przed i jeszcze dość długo po utworzeniu prowincji w roku 66/65 p.n.e.³⁰, jest absolutnie zgodna z oczekiwaniami, wzięwszy pod uwagę więcej niż mierną propagację obywatelstwa rzymskiego wśród Kreteń-

³⁰ App. *Sic.* 6; Liv. *Per.* 99–100; Flor. I 42.4–6; D.C. XXXVI 2.1. Zob. także *BNP online A, s.v. Creta et Cyrenae* (H. Sonnabend) oraz *ad nom. Q. Caecilius Metellus Creticus I/23* (K.-L. Elvers). *OCD*⁴, *ad nom. Caecilius* (*RE* 87) daje dobrą syntezę chronologiczną wprowadzenia przez zwycięskich Rzymian regularnej organizacji prowincjonalnej na Krecie po jej podboju przez Q. Caeciliusa Metellusa w latach 69–67 p.n.e.

czyków do końca I wieku n.e., w szczególności poza ośrodkami pierwszoplanowymi³¹. Dlatego w tym na wskroś helleńskim kontekście rzuca się wręcz w oczy użycie – w greckiej transliteracji πάτρων – łacińskiego słowa *patronus* (l. 2), przynależącego do społecznego rejestru terminologicznego, co nie może oznaczać nic innego jak tylko wpływ rzymskiego modelu relacji typu patron–klient. A te odpowiadałyby, z grubsza, stosunkom między eks-właścicielem czy eks-właścicielką a wyzwoleniecem czy wozwolenicą, ogólnie, ale i szczególnie w ramach umowy typu *paramone*³².

Mając powyższe na względzie, w pełni uprawnione wydaje się, po pierwsze, datować niezwykle intrygujące epitafium z Anopolis (*świadectwo epigraficzne nr 2*) na okres wczesnej prowincji rzymskiej, czyli nie za długo po 66/65 p.n.e., po drugie, doszukiwać się związku pomiędzy nim a ewolucją niewolnictwa kolektywnego – tradycyjnie nazywanego helotycznym – i towarowego na Krecie w przededniu epoki rzymskiej. Otóż, analiza dostępnego materiału epigraficznego i narracyjnego każe nam przyjąć, że w wyniku głębokich przeobrażeń społeczno-gospodarczych prastare niewolnictwo helotyczne – *klarotai*, *aphamiotai*, *mnoia*, *chrysonetoi* – zanika na Krecie najwcześniej w Gortynie już na przełomie epok klasycznej i hellenistycznej, ale w pozostałych *poleis* wyspy dopiero na końcu II wieku p.n.e., innymi słowy niedługo przed administracyjną integracją wyspy z *imperium Romanum* (ryc. 29)³³. I tak się akurat składa, że w Tesalii, czyli w krainie praktykującej również prastare niewolnictwo helotyczne, gdzie podobnie jak na Krecie, a w przeciwieństwie do Lakonii, badania źródłowe każą wykluczyć jakąkolwiek punktową interwencję zewnętrzną triumfującego Rzymu, *penestai*, lokalny odpowiednik spartańskich helotów, zanikają powoli jako wyodrębniona grupa społeczna najszybciej w ostatnim trzydziestoleciu III wieku p.n.e., być może nawet i na przestrzeni II wieku p.n.e.³⁴

³¹ Pałuchowski 2012, 134–139.

³² Żelnick-Abramovitz 2005, 6–7, 47–50, 57–60, 109–113 (zwłaszcza), 278 (razem z przyp. 10), 337.

³³ Pałuchowski 2018, 4 i 10–12.

³⁴ Ducat 1994, 105–113.

Ryc. 29: Ewolucja form niewolniczych na Krecie.

Dochodząc teraz do sedna wywodu, wypada siłą rzeczy skonstatować, że w epitafium z Anopolis (*nr* 2) zachowałby się drobny, ale wielce wymowny odprysk konsekwencji zaniku niewolnictwa helotycznego na Krecie w epoce późnohellenistycznej. Nawet jeśli Onesimos byłby nieślubnym synem Euklesa syna Kallipolisa *scil.* Starszego i tym samym bratem przyrodnim Kallipolisa *scil.* Młodszego, zrodzonym z niewolnicy Euklesa, wyzwolonym przez ojca i wyznaczonym spadkobiercą po uprzedniej adopcji³⁵, niestety, chyba z powodu braku miejsca, nie odnotowanej na kamieniu w postaci filiacji patronimicznej z Euklesem (w *genetivie*) po jego imieniu, nic nie stoi na przeszkodzie, żebyśmy dostrzegli w nim wyzwolenca w stanie *paramone* lub zbliżonym: jednym z najistotniejszych obowiązków Onesimosa byłoby zatroszczyć się o odpowiednio dostojny pochówek jego patronów, ojca Euklesa i przyrodniego brata Kallipolisa Młodszego. Płaskorzeźbę na steli nagrobnej należałoby rozumieć, jak następuje: bracia Onesimos i Kallipolis Młodszy byłiby przedstawieni jako chłopcy u boku dwóch dorosłych mężczyzn, ojca Euklesa i dziadka Kallipolisa Starszego. Z zaproponowaną interpretacją znakomicie konweniuje fakt, że imię Onesimos nadzwyczaj wyraźnie kojarzy się w helleńskiej onomastyce z bardzo niskim pochodzeniem społecznym³⁶.

Późne pojawienie się na Krecie instytucji zobowiązania wyzwolenczego typu *paramone* jawi się zatem jako bezpośredni skutek niewiele wcześniejszego zaniku niewolnictwa helo-

³⁵ Zelnick-Abramovitz 2005, 167–169, 178–179.

³⁶ Pałuchowski 2008, 289–292 (*ad nom.* Ὀνήσιμος) i 413 (H10).

tycznego. Aż do epoki późnohellenistycznej nie odczuwano by potrzeby jej stosowania, ponieważ niewolnicy helotyczni – wszyscy ci już wymienieni *klarotai*, *aphamiotai*, *mnoia*, *chrysonetoi*, ale i ograniczeni do Gortyny i tylko w VI i V wieku p.n.e. *woikeis* – doskonale wypełnialiby zadania przypisywane wyzwolenciom w stanie zależności typu *paramone*. Jeszcze w połowie V wieku p.n.e., jak poświadcza Prawo z Gortyny, *woikeis* i, niewykluczone, *klarotai* byłiby uprawnieni, po spełnieniu pewnych warunków, zachować albo wejść w posiadanie dóbr należących do gospodarstwa rodzinnego (*woikia*), którego część by stanowili³⁷. Oba akty wyzwolenia z Lissos (*świadectwa epigraficzne nr 1a i 1b*) tylko potwierdzałyby kontynuację instytucji *paramone* za panowania Hadriana.

Nie bez kozery przytoczmy jeszcze fragment prawa regulującego wyzwolenie niewolników w Gortynie mniej więcej w połowie II wieku p.n.e. W jego dwóch pierwszych liniach przeczytamy: [Ἐπὶ] τῶν Αἰθαλέων κορμιόν[των τῶν] σὺν Ἀκρισίῳ τῷ Δορίῳ τὰδ' ἔφαδε [--- πρὸ? τᾶς | Ἐλ]ευσινίας νεμονηϊας τᾶς [ca 6]σας τὸ μὲν γιννόμενον ταῖ πόλι τᾶς λ[ύσιος ἔσπραξάντων κτλ.]³⁸; i przetłumaczmy: „Za Ajthaleisów sprawujących funkcję

³⁷ *Woikeis* w *ICret IV 72* kol. IV,₃₁₋₃₇; *klarotai* być może w kol. V,₂₅₋₂₈ (αἱ δὲ μὲ εἶεν ἐπιβάλλοντες, τᾶς φοικίας οἴτινές κ' | ἵοντι ὁ κλᾶρος, τούτους ἔικεν τὰ κρέματα. vacat κτλ., co przełożymy „gdyby zaś nie było uprawnionych do objęcia spadku, niech mają majątek ci z *woikia*, którzy stanowią *klaros*”), bo τᾶς φοικίας οἴτινές κ' | ἵοντι ὁ κλᾶρος w l. 26–27, czyli „ceux de l'*oikia* qui constituent le *klaros*” [„ci z *woikia*, którzy stanowią *klaros*”], jak tłumaczy Lévy 2000, 208 przyp. 36, mogliby odpowiadać właśnie *klarotai*, chociaż Margherita Guarducci *ad loc.* (s. 160 l. 26–27), stosując inną interpunkcję i łącząc tym samym τᾶς φοικίας z poprzedzającym zdaniem (αἱ δὲ μὲ εἶεν ἐπιβάλλοντες τᾶς φοικίας, οἴτινές κ' | ἵοντι ὁ κλᾶρος κτλ.), chce tutaj widzieć wszystkich właścicieli, należących do jednego rodu lub jednej *fyli* i dzielących wspólnie między sobą ten sam *klaros*. Inaczej niż M. Guarducci, Willetts 1967, 43 stawia przecinek przed, a nie po τᾶς φοικίας i dlatego w komentarzu (s. 15 kol. a + s. 66 l. 26–27) zwrot τᾶς φοικίας οἴτινές κ' | ἵοντι ὁ κλᾶρος oddaje przez „those of the household composing the *klaros*”, that is to say, the *klarotai* or serfs of the ancestral estate”. Tak samo Willetts 1955, 10, 50–51 i 61 traktuje termin κλᾶρος jako *nomen collectivum* oznaczające wszystkich *klarotów* przypisanych do jednej parceli i uprawnionych do jej dziedziczenia w przypadku braku regularnych spadkobierców. Trudno zatem zrozumieć, dlaczego większość komentatorów z młodszego pokolenia bardziej albo mniej sugeruje, jakoby Ronald F. Willetts stawiał znak równości między *woikeis* a *klarotai*, zob. Lévy 2000, 208 przyp. 36; Gagarin, Perlman 2016, 375–376 G72.5.25–28 (wywód wielce zagmatwany, ponieważ autorzy piszą tylko „those of the household who are the *klaros*” can only be the serfs”, s. 376 l. 27, przy czym gdzie indziej w ich monografii „serfs” w kontekście gortyńskim znaczą *woikeis*); Bile 2016, 128 CRE.25.Gortyne (kol. V,₉₋₂₈, e/lexique – κλᾶρος l. 27). W zwrocie τᾶς φοικίας οἴτινές κ' | ἵοντι ὁ κλᾶρος, κ' ἵοντι = κα ἵοντι (dialektalne kreteńskie), gdzie κα jest partykułą warunkową att. ἄν (z *coniunctivus*), natomiast ἵοντι = att. ὥσι (z zamknięciem fonetycznym e w i przed długim o – do zapisu tak krótkiego, jak długiego dźwięku o kreteński używał identycznego znaku, omikronu), czyli 3 os. *pluralis coniunctivi* od εἶναι, „być”, zob. Bile 1988, 263 par. 41.25.c oraz Bile 2016, 126–127 CRE.25.Gortyne (kol. V,₉₋₂₈, b/phonétique – vocalisme + e/lexique – *particule modale* κα).

³⁸ *ICret IV 232* (fr. b) + Magnelli 1998 (fr. a+b, gdzie fr. a jest *ed. princ.* Adalberta Magnelliego) (*SEG XLVIII 1208*; inskrypcja ponownie opublikowana jako Magnelli 2008, 296–301 nr 20). Partie tekstu kursywą należą do fragmentu b, czyli nru 232 w czwartym tomie *ICret* Margherity Guarducci, która datuje go tam paleograficznie na II stulecie p.n.e. Magnelli 1998, 101–102 restytuuje na końcu λ[ύσιος πράξάντων (*sic*) κτλ. ---]. Ale ἔσπραξάντων jest o wiele lepsze, bo ἔσπραξεν = ἔσπραξεν jest lokalnym, dialektalnym ekwiwalentem att. ἐκπράττειν w znaczeniu „pobierać podatki, kary” (zob. Bile 1988, 327 par. 51.222 – πράξω oraz *ICret IV 83*,₁₁); forma ἔσπραξάντων jest *imperativus aoristi activi* w 3 os. *pluralis*. Τὸ γιννόμενον trzeba by tu rozumieć, idąc za *ed. princ.*, jako „takse, podatek od wyzwolenia”.

kosmów z Akrisiosesem synem Doriosa na ich czele³⁹, [w *luce*: zgromadzenie ludowe Gortyńczyków] postanowiło, co następuje: przed (?) pierwszym dniem miesiąca Eleusiniosa [*luka*] na rzecz *polis* to, co się jej należy [w *luce*: niech uprawnieni urzędnicy zainkasują tytułem uwolnienia od zobowiązań wynikających z *paramone* (?) itd.]”. Nie dość, że aby zaakceptować uzupełnienie luki na końcu cytowanej l. 2 wprowadzone w *editio princeps* przez Adalberta Magnelliego, musielibyśmy najpierw zgodzić się na zastąpienie regularnego w materiale epigraficznym terminu ἀπόλυσις, rozumianego jako „uwolnienie od świadczeń wynikających z *paramone*”⁴⁰, formą podstawową λύσις bez prefiksu, zarezerwowaną dla kontekstów odnoszących się raczej do uwalniania jeńców wojennych bądź pirackich⁴¹, to potem przystać jeszcze na odtworzenie skróconego terminu na podstawie jednej jedynej litery, lambdy, zachowanej przed luką na kamieniu i wreszcie nie dziwić się umieszczeniu obowiązkowej procedury *paramone* w tekście prawa, chociaż w Gortynie, w rzeczy samej, obserwuje się rozległą ingerencję państwa w procedurę wyzwolenia niewolników⁴². Gdyby miało się okazać, że tekst restytuowany na końcu l. 2 jest jak najbardziej poprawny, otrzymalibyśmy tylko wzmocnienie interpretacji epitafium z Anopolis (*świadekstwo epigraficzne nr 2*): skoro procedura *paramone* poza Gortyną byłaby pierwszy raz poświadczona ok. połowy I wieku p.n.e., kilkadziesiąt lat po wygaśnięciu niewolnictwa helotycznego ogólnie na Krecie, nic bardziej naturalnego jak jej dużo wcześniejsze pierwsze poświadczenie w Gortynie, gdzie niewolnictwo helotyczne zniknęło również dużo wcześniej w stosunku do reszty wyspy, bo, jak pamiętamy, na przełomie epok klasycznej i hellenistycznej. Na dokładkę zanoszą się na to, że i w Tesalii, rozstającej się z niewolnictwem helotycznym (*penestai*) albo w ostatnim trzydziestoleciu III wieku p.n.e.,

³⁹ *Kosmowie*, najwyżsi urzędnicy w kreteńskich *poleis*, zostali w danym roku wybrani w *fylo* Ajthaleis, a ich przewodniczącym, *protokosmem* (dosłownie „pierwszym *kosmem*”), był Akrisios syn Doriosa.

⁴⁰ Przywołana już Zelnick-Abramovitz 2005, 234–239.

⁴¹ Zelnick-Abramovitz 2005, 80–81, zwłaszcza: „It should also be noted that the words *lysis* and *lytrosis* in the more elaborate form of the phrase (*xenikei lysei/lytrosei*) do not usually indicate the manumission of slaves, but rather release from captivity and the ransom paid for it [...]. If the verb *apolyein* and the words *lysis* and *lytrosis* have their regular connotations, it may be that these manumitted slaves were captives (of war or pirates), who had been sold into slavery and were now able to pay for their release – whether from their own savings or thanks to a third party” (s. 80).

⁴² Zelnick-Abramovitz 2013, 89–90: „If Magnelli is right in his readings and interpretation, the *polis* of Gortyn, at least in the second century BC, was in greater control of the process of manumission than is known in other places: it established by decree the payments for both the manumission – including, according to Magnelli, release from the *paramone* – and the registration and publication of the slave’s new status, and topped this off with the dedication of a *phiale* [...]. Moreover, nowhere – not even in other texts from Gortyn – is there evidence of compulsory *paramone* (such evidence could have explained why the *polis* demanded payment for the early termination of this obligation)”.

albo w trakcie II wieku p.n.e. (zob. wyżej), najstarsze *testimonium* związane z *paramone* pochodziłoby z drugiej połowy II wieku p.n.e. – co najmniej osobliwy zbieg okoliczności⁴³.

Konkluzja

Zarówno Lissos, jak Anopolis, nade wszystko jednakże ta pierwsza *polis* wraz z jej sanktuarium Asklepiosa, położone są nie tylko w miejscach z bardzo ograniczonym dostępem od strony lądu i od strony morza, ale także z dala od uczęszczanych szlaków nawigacyjnych wschodniego basenu Morza Śródziemnego czy Morza Śródziemnego w ogóle. Owa wręcz wzorcowa „peryferyjność” kierowałaby nasze rozumowanie ku uznaniu, że stosunkowo późne stosowanie procedury wyzwiania przez konsekrację bóstwu wraz z klauzulą *paramone*, ewentualnie samej procedury *paramone*, wzięłoby się i w Lissos, i w Anopolis z takiego właśnie powodu. Tymczasem, ewidentnie nie z tych rzeczy. W obu przypadkach mielibyśmy bowiem do czynienia, jak to zwykle w złudnych rekonstrukcjach bazujących na pojęciu peryferyjności bywa, z naturalną konsekwencją wewnętrznej ewolucji, a w innych miejscach, w innych przypadkach – z naturalną konsekwencją wewnętrznej rewolucji. Położenie geograficzne Gortyny jest diametralnie inne, jednak i tutaj nie jakiegokolwiek zewnętrzne wpływy byłyby ostatecznie w grze, lecz znowu i po prostu wewnętrzna ewolucja.

---

⁴³ *SEG XXVI 670 + SEG XXVIII 513* (Doliche w Perrhajbii) razem z Zelnick-Abramovitz 2013, 30–31 z przyp. 12, potem 38–39 (uczona daje nie Doliche, a Pythion w Perrhajbii, jednak Doliche na s. 116, w przyp. 22).

Bibliografia**Wykaz skrótów**

BNP online A = *Brill's New Pauly on-line. Antiquity*, red. Ch.F. Salazar.

DELG = *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, red. P.

Chantraine *et alii*, t. I–IV, Paris 1968–1980 (I–IV/1 1968–1977: P. Chantraine, IV/2 1980: O. Masson, J.-L. Perpillou, J. Taillardat *et alii* sous la direction de M. Lejeune).

EDG = *Etymological Dictionary of Greek*, red. R.S.P. Beekes (with the assistance of L. van Beek), t. I–II, Leiden–Boston 2010.

ICret = *Inscriptiones Creticae*, red. M. Guarducci, t. I: *Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*, Roma 1935; t. II: *Tituli Cretae occidentalis*, Roma 1939; t. III: *Tituli Cretae orientalis*, Roma 1942; t. IV: *Tituli Gortynii*, Roma 1950 [w odesłaniach do zbioru liczba arabska po kropce, bezpośrednio po liczbie rzymskiej oznaczającej tom, z wyjątkiem oczywiście tomu czwartego, poświęconego wyłącznie Gortynie, wskazuje na rozdział toponimiczny w obrębie tomu; kolejna lub pierwsza w przypadku tomu IV liczba arabska jest numerem inskrypcji].

Atlasy, mapy

Bengtson H., Milošević V., 1954: *Großer Historischer Weltatlas*, t. I: *Vorgeschichte und Altertum*, München [mapa nieznacznie zmodyfikowana].

Bennet J., Reger G., 2000: *Map 60 „Creta”*, [w:] *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, red. R.J.A. Talbert, Princeton–Oxford.

Literatura przedmiotu

Anzalone R.M., 2012: *Lasaia epineion di Gortina*, „ASAA” 90, 225–237.

Baldwin Bowsky M.W., 2016: [Prolegomena to a Dossier: Inscriptions from the Asklepieion at Lissos \(Crete\)](#), „Electrum” 23, 127–153.

Baldwin Bowsky M.W., 2021: [Lissos. Inscriptions Found in Excavations of the Asklepieion](#), Athine.

Bile M., 1988: *Le dialecte crétois ancien. Étude de la langue des inscriptions. Recueil des inscriptions postérieures aux IC*, Paris.

Bile M., 2016: *La Crète*, Nancy–Paris.

Brisart Th., 2014: *Isolation, Austerity, and Fancy Pottery. Acquiring and Using Overseas Imported Fine Wares in 6th- and 5th-Century Eastern Crete*, [w:] Pilz, Seelentag 2014, 263–283.

- Bultrighini U., 1993: *Divinità della salute nella Creta ellenistica e romana. Ricerche preliminari*, „RCCM” 35, 49–118.
- Chaniotis A., 1992: *Die Inschriften von Amnisos*, [w:] *Amnisos. Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, red. J. Schäfer, t. I: *Textband*, Berlin, 287–322.
- Chaniotis A., 2000: *Hellenistic Lasaia (Crete): A Dependent Polis of Gortyn. New Epigraphic Evidence from the Asklepieion near Lasaia*, „Eulimene” 1, 55–60.
- Chaniotis A., 2004: *Das antike Kreta*, München.
- Chaniotis A., 2013: *Memories of Early Crete*, [w:] *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit. Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 27.–29. Januar 2006*, red. W.-D. Niemeier, O. Pilz, I. Kaiser, München, 1–18.
- Chaniotis A., Rethemiotakis G., 1992: *Neue Inschriften aus dem kaiserzeitlichen Lyttos, Kreta*, „Tyche” 7, 27–38 + Tafeln 3–7.
- Coutsinas N., 2016: *Crete and Its Central Position in the Maritime Routes in the Eastern Mediterranean*, nie opublikowany referat wygłoszony w ramach *IB' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο 21–25 Σεπτεμβρίου 2016 / 12th International Congress of Cretan Studies, Heraklion 21–25.9.2016*.
- Cross M., 2011: *The Creativity of Crete. City States and the Foundations of the Modern World*, Oxford.
- Darmezin L., 1999: *Les affranchissements par consécration en Béotie et dans le monde grec hellénistique*, Nancy.
- Dierksmeier L., 2021: *Introduction. Interdisciplinary Perspectives on Island Studies*, [w:] *Dierksmeier et alii 2021*, 17–30.
- Dierksmeier L., Schön F., Kouremenos A., Condit A., Palmowski V. (red.), 2021: *European Islands between Isolated and Interconnected Life Worlds. Interdisciplinary Long-Term Perspectives*, Tübingen.
- Ducat J., 1994: *Les Pénestes de Thessalie*, Paris.
- Erickson B.L., 2010: *Crete in Transition. Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*, Princeton.
- Fauvelle F.-X., 2019: [Le mystère de la perle bleue de Ketetiya \(I\)](#), wykład wygłoszony 14 listopada 2019 roku w Collège de France [do odsłuchania również na stronie radia [France Culture](#)].

- Fauvelle F.-X., 2020: *Leçons de l'histoire de l'Afrique*, Paris (Collège de France, Leçons inaugurales 290) [wykład także do odsłuchania na stronie [Collège de France](#) oraz na stronie radia [France Culture](#)].
- Gagarin M., Perlman P., 2016: *The Laws of Ancient Crete c. 650–400 BCE*, Oxford.
- Genevrois G., 2012: *Cretica I*, „REG” 125/2, 693–713.
- Gernet L., 1955: *Droit et société dans la Grèce ancienne*, Paris [non vidi].
- Kamen D., 2013: *Status in Classical Athens*, Princeton.
- Kritzas Ch.V., 2010: *Φοινικία γράμματα: νέα αρχαϊκή επιγραφή απο την Έλτυνα*, [w:] *Το γεωμετρικό νεκροταφείο της Έλτυνας*, red. G. Rethemiotakis, M. Englezou, Heraklion, Παράρτημα, 1–24.
- Lévy E., 2000: *La cohérence du code de Gortyne*, [w:] *La codification des lois dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg, 27–29 novembre 1997*, red. E. Lévy, Paris, 185–214.
- Magnelli A., 1998: *Una nuova epigrafe gortinia in materia di manomissione*, „Dike” 1, 95–113.
- Magnelli A., 2008: *Gortina VII. Le iscrizioni dall'età arcaica all'istituzione della provincia romana*, Roma.
- McLean B.H., 2002: *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C.–A.D. 337)*, Ann Arbor.
- Melfi M., 2007: *Il santuario di Asclepio a Lebena*, Athine.
- Mulliez D., 1992: *Les actes d'affranchissement delphiques*, „CCG” 3, 31–44.
- Mulliez D., 1994: *Recherches sur les actes d'affranchissement delphiques*, t. I–IV, Diss. Université Paris 1 Sorbonne 1994, Lille.
- Myers J.W., Myers E.E., Cadogan G. et alii, 1992: *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, London.
- Pałuchowski A., 2005a: *Les élites urbaines en Crète sous le Haut Empire*, t. 1A–1C i 2A–2B, Diss. Université François Rabelais de Tours et Université de Wrocław 2003, Lille.
- Pałuchowski A., 2005b: *Fastes des protocosmes des cités crétoises sous le Haut Empire*, Wrocław.
- Pałuchowski A., 2008: *La coloration sociale des noms de personnes grecs sur l'exemple des notables crétois sous le Haut Empire*, Wrocław.
- Pałuchowski A., 2012: *La progression de la citoyenneté romaine parmi les notables crétois*, „Eos” 99/1, 91–151.

- Pałuchowski A., 2018: *L'évolution contextualisée du modèle de l'esclavage crétois de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*, [w:] Πεπραγμένα του ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 21–25 Σεπτεμβρίου 2016 / *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies, Heraklion 21–25.9.2016*, Heraklion, 1–16.
- Pałuchowski A., 2019: *Spensithios – dépositaire de la mémoire collective et expression de l'immédiateté dans les relations intracommunautaires. Ou l'éloge de la simplicité*, [w:] *Meministine? Memory and Oblivion in the Ancient World – the Ancient World in the Memory and Oblivion*, red. K. Balbuza, M. Musielak, K. Królczyk, t. 1, Poznań, 13–51.
- Pałuchowski A., 2020: *L'esclavage sans visage dans l'île de Crète?*, [w:] *Le realtà della schiavitù: identità e biografie da Eumeo a Frederick Douglass. Les réalités de l'esclavage: identités et biographies d'Eumée à Frederick Douglass*, *Atti del XL Convegno Internazionale del GIREA, Napoli, 18–20 dicembre 2017*, red. F. Reduzzi Merola, M.V. Bramante, A. Caravaglios, Napoli, 151–171.
- Perlman P., 2004: *Crete*, [w:] *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, red. M.H. Hansen, Th.H. Nielsen, Oxford, 1144–1195.
- Perlman P., 2014: *Reading and Writing Archaic Cretan Society*, [w:] *Pilz, Seelentag 2014*, 177–206.
- Pilz O., Seelentag G. (red.), 2014: *Cultural Practices and Material Culture in Archaic and Classical Crete. Proceedings of the International Conference, Mainz, May 20–21, 2011*, Berlin–Boston.
- van der Ploeg G., 2018: *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius*, Leiden–Boston.
- Ratter B., 2021: *Foreword*, [w:] *Dierksmeier et alii 2021*, 13–15.
- Ricl M., 2001: *Donations of Slaves and Freeborn Children to Deities in Roman Macedonia and Phrygia: a Reconsideration*, „Tyche” 16, 127–160 + Tafeln 7–12.
- Robert J., Robert L., 1954: *La Carie. Histoire et géographie historique, avec le recueil des inscriptions antiques*, t. II: *Le plateau de Tabai et ses environs*, Paris.
- Sanders I.F., 1982: *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster.
- Seelentag G., 2014: *An Epic Perspective on Institutionalization in Archaic Crete*, [w:] *Pilz, Seelentag 2014*, 121–140.

- Seelentag G., 2015: *Das archaische Kreta. Institutionalisierung im frühen Griechenland*, Berlin–Boston.
- Sekunda N.V., 2000: *Land-use, Ethnicity, and Federalism in West Crete*, [w:] *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, red. R. Brock, S. Hodkinson, Oxford, 327–348.
- Sosin J.D., 2015: *Manumission with Paramone: Conditional Freedom?*, „TAPhA” 145/2, 325–381.
- Sporn K., 2002: *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg.
- Steger F., 2016: *Asklepios. Medizin und Kult*, Stuttgart.
- Vial C., 1995: *Les Grecs de la paix d’Apamée à la bataille d’Actium (188–31)*, Paris.
- Wallace S., 2010: *Ancient Crete. From Successful Collapse to Democracy’s Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*, Cambridge–New York.
- Willets R.F., 1955: *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London.
- Willets R.F. (red.), 1967: *The Law Code of Gortyn*, Berlin.
- Wrenhaven K.L., 2012: *Reconstructing the Slave. The Image of the Slave in Ancient Greece*, London.
- Zelnick-Abramovitz R., 2005: *Not Wholly Free. The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden–Boston.
- Zelnick-Abramovitz R., 2013: *Taxing Freedom in Thessalian Manumission Inscriptions*, Leiden–Boston.

Adam Pałuchowski
Uniwersytet Wrocławski
palad@wp.pl
ORCID 0000–0003–4104–0730